

Kamusal Alanın Kadın Aktörleri: Kurtuluş Savaşı Dönemi Kadınları

Female Actors of Public Space: Women in the Era of Independence War

Gülcan IŞIK, Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, E-posta: gulcanisik@gazi.edu.tr

Anahtar Kelimeler:

Kamusal Alan, Özel Alan, Kadın, Kurtuluş Savaşı

Öz

Geleneksel felsefe ve politika kuramında geçmişten bu yana kamusal alan ile özel alan birbirine karşıt, birbiriyile ilişkili olarak tanımlanmış ve her ikisine de politik bir anlam yüklenmiştir. Sokrates'ten Platon'a, Aristo'dan Weber ve Machiavelli'ye kadar değişik şekillerde tasarlanan kamusal alan ve özel alanın temel öznesi hiç şüphesizdir ki devlet ve birey olmuştur. Bu tasavvurda kamusal olan politik, özel olan ise özgürlükle karşılanmış; kadın ve çocuklar ise özel alanın bir öznesi olarak çerçevelenmiştir. Kısacası kamusal alanın kapsam ve sınırlarına ait geleneksel çizgideki kavramlaştırmalara bakıldığında, batılı politik felsefede erkek kusursuz aklın temsilcisidir. Kadın ise akılcı olmayanla, duygularla, tutkularla özdeşleştirilmiş ve kamusal alandan dışlanmıştır. İnsan onurunun ve özgürlüğünün bir anlatımı olarak "eylem" üzerinde duran Arendt'e göre özel alan, insanın varlığını sürdürmesi için gerekli ve önemli olabilir ancak insan özgürlüğü ancak kamusal alanda gelişebilir.

Bu çalışmada, kadının kamusal alanın aktif bir öznesi olduğu kabulünden hareketle, Kurtuluş Savaşı dönemi Türk kadınlarının cephe gerisinde gösterdikleri faaliyetler, kamusal etkinlikler olarak ele alınmıştır. Balkan ve Birinci Dünya Savaşının getirdiği zorunluluklar neticesinde Türk kadınının statüsünde başlayan zorunlu değişiklikler, Kurtuluş Savaşında en etkin rolüne dönüşmüştür. Daha önceleri evine kapanan kadınlar, kamusal alana çıkarak kimi zaman dernekler kurarak, kimi zaman elinde silahla cephede savaşarak kimi zaman da miting meydanlarında hatip olarak savaşta aktif rol almışlardır. Bu bağlamda, tarihsel gerçeklik boyutunda ve bu yönde var olan belgeler ışığında betimleyici bir yöntemle yürütülen çalışmada, Türk kadınının özel alanın da aktif bir öznesi olarak, kamusal alanda ortaya koyduğu varlık mücadelesi neticesinde milli mücadeleye olan katkısı bir kez daha gözler önüne serilmiştir.

Keywords:

Public Space, Private Space, Woman, Independence War

Abstract

In the conventional theory of philosophy and politics, public space and private space have long been identified as contrary to each other as well as interrelated, and a political meaning has been attributed to both. The main subjects of public space and private space that were designed in various ways from Sokrates to Platon, from Aristotle to Weber and Machiavelli were definitely the state and the individual. Within this concept, public space has been corresponded to politics while private space has been related to liberty. Women and children have been framed as a subject of the private space. In short, when conceptualizations in conventional terms pertaining to the scope and limits of public space are taken into consideration, males are the representatives of flawless mind in western political philosophy. Females, in return, are identified with the irrational, emotions and passions and are ostracized from public space. According to Arendt who particularly stressed on "action" as an explanation of human dignity and liberty, private space may be essential and important for humans to subsist, nevertheless human liberty can only progress in public space.

In this study, originating from the assent that female is an active subject of public space; the activities of Turkish women behind the frontiers during the Independence War have been regarded as public efficiencies. Forced variances in the status of Turkish women that emerged as a result of obligations brought by Balkan War and the First World War, have evolved into its most active role in the Independence War. Once stuck in their houses, women stepped into the public space and took active part in the war, sometimes by establishing associations, sometimes by fighting with men with the arms in hand, and sometimes as orators in public meetings. In this context, in the study that were carried out with a descriptive methodology in the dimension of historical reality and in the light of documents existing in line with that, the contribution of Turkish women, as an active subject in private space as well, to the national war of independence as a result of their endeavor for existence in the public space has been once again revealed.

Giriş

Geçmişten günümüze modern devlet politikalarının ve modernleşmenin hep bir ucunda sivil toplum ve kamusal alan tartışmaları yapılmıştır. Günümüzde de toplumsal harekete dair söylem ve pratiklerin sürekli bu kavramlarla ilişkilendirildiğini görmekteyiz. Ancak sivil toplum kavramı, kapsam ve sınırlarının geniş olması sebebiyle tek başına bir kuramsal çalışmayı gerektirmektedir. Bu çalışma kamusal alan özelinde olduğu için sivil toplum kavramına sadece kamusal alana temel teşkil edecek sınırlılıkta yer verilecektir.

Kamusal alan ve sivil toplum kavramları düşünce tarihi boyunca farklı düşünürler tarafından değişik şekillerde gündeme getirilmiştir. Habermas da *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* adlı kitabını 1962 yılında yazmış olmasına rağmen, bu kavramlar üzerine olan tartışma daha çok 1990'lı yıllarda yeniden gündeme gelmiştir. Tabii ki, Habermas'ın kitabının çeşitli dillere ve özellikle İngilizce'ye 1989 tarihinden sonra çevrilmesi, bir tesadüfün eseri değildir. Özellikle Doğu Bloku olarak adlandırılan ülkelerde bir değişim sürecinin yaşanması ve özellikle Polonya'da Dayanışma Hareketi gibi bir olgunun ortaya çıkışı, Çin'de ünlü Tiananmen Meydanı'nda gerçekleşen öğrenci hareketinin ülke sınırlarını aşması, Orta ve Uzakdoğu ülkelerinde 1980'li yıllar boyunca "liberalleşme" ve "demokratikleşme" adı altında yeni bir iktisadi siyasi politikanın hayata geçirilmeye çalışılması, akademik dünyada bu iki kavram üzerinde önemli bir tartışmanın ve üretimin doğmasına yol açmıştır (Çetinkaya, 2008: 127).

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılda sivil toplum ve devlet faaliyetinin sınırları hakkında sürdürülen tartışma ise öncelikle bilimsel, edebi, sanatsal ve dinsel arayışları, kendilerini devlet iktidarının birikimi ve bu iktidarın koruma altına aldığı örgütlü pratikler ve seçkin ayrıcalıkları ile karşı karşıya getirmiş bulunan müteşebbis olmayan gruplar tarafından alevlendirilmiştir. Bahsi geçen bu gruplar; rantiyeleri, kitap satıcılarını, gazetecileri, akademisyenleri, öğretmenleri ve orta halli bir geçmişe sahip diğerlerini içine alıyordu. Bunların toplumsal konumları, artık sarayların, cemaatlerin, kiliselerin ve loncaların dünyasının derinlikleri içinde kuşatılmış değildi. Başat özellikleri bakımından –en azından biraz mülkiyet ve eğitim sahibi olmaları gibi gevşek bir kullanımla- "burjuva" olmakla birlikte, bu gruplar öncelikle müteşebbis değillerdi ve faaliyetleri öncelikle soylular, devlet memurları, alt düzeydeki kilise mensupları ve zanaatkârlar içindeki kesimler tarafından destekleniyordu. Bu müteşebbis olmayan gruplar, tipik olarak sadece var olan devlet aygıtı içinde iktidarın kullanış tarzını değiştirmekten çok, farklı bir siyasal düzenlemeler kümesini yaratacak biçimde bir değişimi istiyorlardı. Sözü edilen gruplar, bu anlamda oluşum halindeki sivil toplum adına, siyasal konularla ilgili bir "kamuoyu"nu ince ince dokumayı ve bu kamuoyunu devletin gizli ve keyfi eylemlerine karşı yönlendirmeyi amaçlayan, potansiyel bakımdan tartışan ve okuyan bir kamusal alanı oluşturmuşlardır (Keane, 2004: 87).

Habermas'a göre 17. yüzyıl sonunda ortaya çıkan burjuva kamusal alanı, kendinden önceki temsili kamusalılıklardan temelden farklıydı. Kamusal alan, aile ve sivil toplumdaki özel alan ile kamu otoritesi yani devlet arasında bir alana denk düşüyordu. Kamu ve özel alan terimlerinden ilki olan kamu, daha güçlü olup, özel ise çoğu zaman "kamu olmayan" şeklinde tanımlanmaktadır. Kamu ve özel ayrımının

öncelikli olarak sosyal ilişkilerin iki tipi arasındaki bir başka ayrıma; eşitler arası ve eşitsizler arası ilişkiler ayrımına da yansıdığını ileri süren Bobbio'ya göre, çoğu kez komuta iktidarını elinde tutanlarla, itaat edenler (yönetenler ve yönetilenler) arasındaki bağıllık ilişkileriyle karakterize edilen devlet (kamu), eşitsiz ilişkiler alanını oluştururken; hem doğal hukukçuların doğal toplumu ile hem de klasik ekonomistlerin kamu alanına karşı özel alan olarak idealize ettikleri piyasa toplumu, eşitler arasındaki ilişkiler alanını oluşturmaktadır. Habermas ise, feodal erklerin kilise, prenslik ve beyler gibi zümrelere bölünerek kutuplaşma sürecine girmelerinin, bir yanda özel unsurlar, diğer yanda kamu unsurları şeklinde bir ayrılaşmaya yol açtığını, kamusal alanın yapısal dönüşümünün devlet ve ekonominin dönüşümüne bağlı olduğunu ileri sürmektedir¹.

Aslında Habermas'ın kamusal alan tanımlamasının iki boyutu söz konusudur. Bunlardan ilki "niteliksel"dir ve "rasyonel-eleştirel söyleme" dayandığını iddia etmektedir. Diğer boyutu ise daha çok bir "niceliğe" işaret edecek şekilde "toplumsal katılıma açıklığı" üzerinedir. Bu kavramsallaştırma çerçevesinde kamusal alan, bireylerin şahsi ve toplumsal çıkarlarından bağımsız olan özgür ve özerk faaliyetleri ve iletişimlerini içermektedir. Bu tanımda devletin konumu da çok önemlidir. Zira devletin kamusal alanda bir yeri olmadığı gibi, bu alan aslında bizatihi ona karşı olarak da ortaya çıkmaktadır. Yine bir çıkarlar alanı olan piyasa da kamusal alanın dışında konumlandırılmaktadır. Bu tanımda zor ve şiddetten uzak rasyonel tartışmanın söylem ve tartışma ile ortaya çıkan insanlar arasındaki iletişimin sonucunda genel kamusal yararın ortaya çıktığı da varsayılıyordu. Nitekim Habermas'ın bu tanımlaması tepkileri üzerine çekmekte gecikmemiştir. Çok değişik çerçeveler içinde ortaya çıkan eleştirilerin ilki Oskar Negt ve Alexander Kluge'dan yöneltilen eleştiridir. Negt ve Kluge, Habermas'ın ulaşılabilirliği, açıklığı ve katılabilirliği ile "ideal" bir kamusal alan tarif ettiğini, fakat aslında kamusal alanında bunların yanında "dışlayıcı" mekanizmalara da sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğerleri ise benzer bir şekilde kadının da burjuva kamusal alandan dışlandığı yönündeki eleştirilerdir. Nitekim bu yöndeki eleştiriler, kadın hareketinin tarihsel mücadelesi içinde kendi farklı kamusalıklarını yarattığı üzerine de çok zengin bir literatürün ortaya çıkmasına yol açmıştır (Çetinkaya, 2008: 127-128).

Devlet iktidarının güvene dayalı olarak, her zaman rızalarını geri çekme yoluyla bu iktidarı meşru bir biçimde geri alabilecek olan bireylerin aktif rızaları ile temsilcilere devredildiğini vurgulayan Paine'e göre hiçbir özel siyasal grup veya kurum, dünyanın nasıl ve kim tarafından yönetileceğini belirleme ve denetleme hakkına sahip değildir. Bu, "insan, insan üzerinde mülkiyet sahibi değildir" ilkesinden çıkmaktadır ki, bu da Paine'in, sözleşmecî tezleri sadece azınlıkları değil, kadınları ve alt sınıfları da kapsayacak bir biçimde evrenselleştirdiğini göstermektedir. Bu doğal haklar (örn. özgürce konuşma, kamusal toplantı ve bağımsız dinsel ibadet hakkı gibi) Tanrı tarafından verilmiştir ve bireylere, başkalarının doğal haklarına zarar vermeden ve bunları çiğnemenin kendi rahat ve mutlulukları için özgür ve makul bir biçimde davranma olanağı sağlamaktadır (Keane, 2004: 62-63).

Gelişen süreçte, 18. yüzyılın mülk devletinden 20. yüzyılın refah devletine dönüşümün sonucunda sivil özgürlüklerin (genel oy hakkı gibi) toplumun tüm üyelerine

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Habermas, J. (1997). Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları.

yaygınlaştırılması ve ulus-devlet sürecinin bir sonucu olarak yurttaşlık düşüncesinin gelişimi, modern sivil toplumun olmazsa olmaz koşulu sayılmaktadır. Sivil, siyasal ve sosyal yönlerin ayrı ayrı ele alındığı tanıma göre yurttaş, sivil olarak bireysel özgürlük ve kişi hakları için zorunlu olan konuşma, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülkiyete sahip olma hakkı, sözleşme yapma hakkı, adalet ve başkalarına karşı kendi haklarını ileri sürme hakkı gibi, diğerleriyle eşitlik içinde kullandığı yasalara uygun hakların bileşiminden oluşan (sivil) bir unsurdur. Siyasal bir unsur olarak yurttaş, toplumun bir üyesi olması nedeniyle, siyasal otorite ile birlikte siyasal iktidarın kullanımına katılma hakkına sahiptir. Sosyal bir unsur olarak ise, en az ekonomik kalkınma ve güvenlik hakkı ile toplumda yerleşmiş standartlara uygun olarak uygar bir şekilde yaşamını sürdürme hakkına sahiptir (Tosun, 2001:50).

Kısacası kamusal alanın kapsam ve sınırlarına ait geleneksel çizgideki kavramlaştırmalara bakıldığında; batılı politik felsefede erkek kusursuz aklın temsilcisidir. Kadın ise akılcı olmayanla, duygularla, tutkularla özdeşleştirilmiş ve kamusal alandan dışlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise 19. yüzyıl boyunca, modern bir eğitim sisteminin ortaya çıkışı, merkezi bürokrasinin inşası, dünya ekonomisi ve imparatorluk içi ekonomide aktif olan tüccar bir sınıfın faaliyetlerinin arttığı, orta sınıfın büyüyerek çeşitlenmesi, kadının hanenin dışında daha fazla faal hale gelmeye başlaması, ciddi bir gazetecilik faaliyetinin etkin hale gelmesi, toplumun çok farklı amaçlarla örgütlenmeye başlaması, kamusal alan, kamuoyu ve kitle siyaseti gibi konuların önemini arttırmıştır. Toplumsal seferberliğin çok çeşitli biçimleri özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra çeşitlenmeye başlamış, 1908 Devrimi bu seferberliği çok gerçek bir katılıma dönüştürmüştür. Artık insanlar kelimenin tam anlamıyla seferber olmuşlar, sokaklarda, meydanlarda toplanmış ve harekete geçmişlerdir (Çetinkaya, 2008: 132). Buraya kadar bahsedilenlerden de hareketle bu çalışmada, kadının kamusal alanın aktif bir öznesi olduğu kabulünden hareketle, Kurtuluş Savaşı dönemi Türk kadınlarının cephe gerisinde gösterdikleri faaliyetler, kamusal etkinlikler olarak ele alınmaktadır. Zira Balkan ve Birinci Dünya Savaşının getirdiği zorunluluklar neticesinde Türk kadınının statüsünde başlayan zorunlu değişiklikler, Kurtuluş Savaşında en etkin rolüne dönüşmüştür. Nitekim önceleri evine kapanan kadınlar, kamusal alana çıkarak kimi zaman dernekler kurarak, kimi zaman elinde silahla erkeklerle savaşarak kimi zaman da miting meydanlarında hatip olarak bu mücadelede aktif rol almışlardır. Bu bağlamda, tarihsel gerçeklik boyutunda ve bu yönde var olan belgeler ışığında betimleyici bir yöntemle yürütülen çalışmada, Türk kadınının özel alanın da aktif bir öznesi olarak, kamusal alanda ortaya koyduğu varlık mücadelesi neticesinde milli mücadeleye olan katkısı bir kez daha gözler önüne serilecektir.

Batı'da ve Osmanlı'da Kamusal Alanın Genel Görünümü

Batılı bir kavram olan ve Batı'da demokrasinin gelişmesinde ve yerleşmesinde önemli katkısı olduğu düşünülen sivil toplum kavramının ortaya çıkışı, büyük ölçüde toplumsal yapılara, toplumsal kurumlara ve toplumsal değerlere bağlıdır. Bu anlamda kavramın tarihi izi sürüldüğünde, Aristoteles'e kadar gerilere gidilebilse de, bilinen tarih 17. ve 18. yüzyıldan itibaren toplumsal sözleşme kavramı etrafında teoriler geliştiren

Hobbes, Locke ve Rousseau ile çatışmacı kuramın belli başlı temsilcileri olan Hegel, Marx ve Gramsci'nin görüşlerine dayanmaktadır. Hobbes'da sivil toplum ile siyasal toplum (devlet) aynı anlamda kullanılırken ve devlet toplumun üzerinde mutlak bir güç olarak (leviathan) konumlandırılırken; Locke'da devlet, toplumun amaçlarını gerçekleştirmek için oluşturulmuş bir araç, anayasal bir güçtür. Rousseau ise toplumsal sözleşmeye dayalı oluşturulacak bir düzende bireysel iradenin genel irade içinde kaybolacağını ve genel iradenin ortaya çıkması ile devlet ve sivil toplumun birlikte doğacağını söylemektedir. Her üç düşünürde de sivil toplum ile siyasal toplum aynı şeydir. Devleti aşkın bir örgütlenme olarak gören Hegel, çatışmacı kuramcılar içerisinde devleti kutsallaştırmakla birlikte, sivil toplumun devlet dışı bir alan olmasına da vurgu yapan ilk düşünürdür. Yani Hegel'de devlet ile sivil toplumun aynı anlama gelmemektedir. Marx da sivil toplumu devletten bağımsız olarak görmekle birlikte sivil toplumun burjuva toplumu olduğunu ve devletin de topluma bağımlı olması sebebiyle burjuva sınıfının ortadan kalkmasıyla devletin de ortadan kalkacağını savunmaktadır. Gramsci ise Marx'a göre daha ılımlı ve ortada bir görüş sergileyerek, sivil toplum ile devleti bir karşıtlık formu içinde değil de, birlikte bir çizgide buluşturmayı amaçlamaktadır. Ona göre, sivil toplum ile devletin (siyasal toplum) birbirine karıştırılması devleti putlaştırır. Devleti bir baskı gücü gibi görmemek gerektiğini savunan Gramsci'ye göre devletin ikna edici bir yönü vardır ve sivil toplum Hegel'de ve Marx'da olduğu gibi sadece ekonomik ilişkiler ağı değildir. Bu nedenle sivil toplum devletin ideolojik ve kültürel hegemonya alanındadır ve devletin ikna edici rolü ile de siyasal toplum zamanla sivil toplum içinde eriyerek devlet de ortadan kalkacak ve demokratik sosyalizmin gerçekleşecektir (Arslan, 2001:56-67).²

Tarihsel süreç içerisinde devlet ve toplumun konumuna ilişkin gelişen düşünce dünyasında bugün sivil toplum, devletten olduğu kadar ailenin de özel alanı olan mahrem alandan ayrı tutulmaktadır. Böylece sivil toplum, devletle özel alan arasında bir yere konumlandırılmıştır (Nielsen, 1995: 41). Bu nedenle devlet ve sivil toplum kavramı birbirine karşıt bir biçimde anlaşılmalıdır. Çünkü devlet, örgütlü bir toplum olan sivil toplumun değişik alan ya da bölgelerinin özerkliğinin sınırlarını belirler. Bu özerklik sınırları içerisinde devletin müdahalesi de söz konusu olmayacağından sivil toplum, devletin hareket alanını kısıtlamış sayılmaktadır. Ancak bu durum bir karşıtlık ya da yok sayma değil, anayasal bir düzende birbirlerine karşı olan hak ve yükümlülüklerini ifade etmektedir (Shils, 1991: 4).

Sivil toplumun kamusal alanla ilişkisine zemin teşkil edecek bu kısa girişin ardından, modern anlamıyla kamu ya da kamusalın, Batı tarihinde 17. yüzyılın sonlarından beri dolaşımda olan ve aslında burjuva toplumuna ait modern bir terim olduğunu söylemek daha anlamlı olacaktır. Gerçekten de demokrasi tartışmalarını esas olarak etkileyen tarihsel bir kategori ve demokratik bir norm olarak kamusal alan, kavramlaştırması Habermas'a ait olsa da, kavramın farklı çerçeveler içinde kullanımlara izin veren eski ve uzun bir tarihi vardır. Nitekim 1540'larda, "genel gözleme açık ve ortada olan" anlamında kullanılan kamu kavramı, 18. yüzyıla gelindiğinde "arkadaşlar ve yakın arkadaşlar dışında geçen yaşamı" yani "kamusal"ı ifade etmeye başlamıştır. Böylece kamusal alanla mahremiyeti kapsayan özel alanın ayrıştığı görülmektedir. Bu yaklaşımda insan kamusal alanda kendini

² Sivil toplumun tarihi gelişimi ve düşünürlerin ayrıntılı görüşleri için ayrıca bkz. İlyas Doğan (2002), Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum, İstanbul: Alfa Yayınları.

var ederken, özel alanda ise öncelikle aile yaşantısı içinde doğasını gerçekleştiriyordu. Sonuçta kamusal alan ve özel alan bugünün toplumsal ilişkiler evrenini oluşturuyordu (Sennet, 2002: 34-35). Bu nedenle de kamusal alanı sivil toplumun “somut, maddi sınırlara sahip farklı unsurlar dizisinin bir bileşimi” olarak da tanımlamak mümkündür (Bernhard 1993’ten akt. Tosun, 2001: 70). Zira Habermas’ın da anlatısına göre kamusal alan, sivil toplumun içinden ortaya çıkan özgül bir alandır. Buna göre kamusal alan kavramı, ekonomik ilişkiler ağı çıkartıldığında geriye kalan insan ilişkileri ve etkinlikleri alanının bir ürünü olarak kavramsallaştırılmaktadır (Özbek, 2004: 27).

Habermas, kamusal alan kavramıyla her şeyden önce toplumsal yaşantı içinde kamuoyuna benzer bir şeyin oluşturulabildiği bir alanı kastetmektedir. Bu alana tüm yurttaşların erişmesi garanti altına alınmıştır. Özel bireylerin kamusal bir gövde oluşturarak toplandıkları her konuşma durumunda, kamusal alanın bir parçası varlık kazanmış demektir. Ancak Habermas, yurttaşların sadece genel yarara ilişkin meseleler hakkında kısıtlanmamış bir tarzda, yani toplanma, örgütlenme, kanaatlerini ifade etme ve yayınlama özgürlükleri garantilenmiş olarak tartışabildiklerinde kamusal bir gövde biçiminde davranmış olacaklarının da altını çizmektedir. Buna göre kamusal tartışmanın konusu, ancak devlet etkinliğine ilişkin konuları hedeflediğinde politik bir kamusal alandan bahsetmeye başlarız. Her ne kadar sözün gelişi olarak devlet otoritesi için kamusal alanın yürütücüsü deniliyorsa da, Habermas’a göre devlet aslında kamusal alanın bir parçası değildir. Dolayısıyla toplum ve devlet arasında aracılık eden ve içinde kamunun kendisini kamuoyunun oluşturucusu olarak örgütlediği bir alan olarak kamusal alan ilkesi, kamusal bilgi ilkesiyle uyum içindedir (Habermas, 2004: 95-96).

Habermas’ın bu fikirlerine karşılık olarak öne sürülen karşı çıkışlarda ana problem, Fraser’a göre yalnızca Habermas’ın liberal kamusal alanı idealize etmesi değil, aynı zamanda öteki, liberal ya da burjuva olmayan, rakip kamusal alanları da incelemeyi ihmal etmesidir. Daha doğrusu Habermas’ın tam da bu öteki kamusal alanları incelemeyi ihmal etmesinden dolayı, sonuçta liberal kamusal alanı idealize ettiği söylenebilmektedir. Mary Ryan, 19. yüzyıl Kuzey Amerika’sında çeşitli sınıflardan kadınların ve etnikliklerin, resmi kamusal alandan dışlanmış olmalarına rağmen, politik kamusal yaşama ulaşma yollarını nasıl çeşitli tarzlar içinde kurduklarını belgelemektedir. Seçkin burjuva kadınları örneğinde bu süreç, hayırsever ve ahlâki reform toplulukları dahil olmak üzere yalnızca kadınların katıldığı alternatif gönüllü birliklerin oluşturduğu bir karşıt sivil toplumun inşasını içermekteydi. Başka bir yönüyle de kadınlar, o zamana kadar evcimenliğe ve anneliğe ilişkin, özü itibarıyla “mahrem” sayılan tabirleri tam da kamusal etkinlik için sıçrama tahtası olarak yaratıcı bir biçimde kullandıkları için buluşçu davranmışlardır. Yine öteki kadınlar, kamusal çıkışlarını sokak protestolarında ve yürüyüşlerde bulmuşlardır. Nihayetinde kadın hakları taraftarları, hem kadınların resmi kamusal alandan dışlanmalarına, hem de toplumsal cinsiyet politikalarının özelleştirilmesine kamusal bir biçimde karşı çıkmışlardır (Fraser, 2004: 109).

Kamusal alan konusunda önemli bir diğer isim Arendt ise, *İnsanlık Durumu* (1994) adlı eserinde; Antik Yunan’daki rekabetçi siyasal alanı idealize etmektedir. Antik Yunan’daki “polis” yönetiminde rekabetçi siyasal alana katılabilmek, sadece günlük yaşamını kazanmak için çalışma zorunluluğundan kurtulabilmiş erkek yurttaşların

hakkıydı. Kadınlar, köleler, emekçiler ve yabancılar siyasal alana katılamazken, erkeklerin ise, ekonomik gereksinimlerden bağımsız olmanın yanında anne ve baba tarafından iki kuşak öncesinden özgür olmaları gerekliydi. Arendt, kamusal alanı “herkese açık”, insanların sınırlama olmaksızın, uyum içinde bir araya geldikleri, birlikte hareket ettikleri, bir bakıma “özgürlüğün kendisini gösterebildiği “görünüm sahnesi” olarak tanımlamaktadır (Arendt, 1994: 74-75). İnsanlar burada üstün olmak, itibar görmek ve insan olmanın getirdiği ölümlülüğü aşmak için bulunurlar. Bu alan organize hatıraların (organized remembrance) yaratıldığı alandır. Arendt’in diğer kamusal görüşü ise “birleşimsel” olarak adlandırılır. Bu görüşe göre böyle bir alan, Arendt’in sözleriyle “insanların uyum içinde birlikte hareket ettikleri” her yerde ve her zaman ortaya çıkar. Örneğin kalabalık bir kent meydanı, insanların uyum içinde birlikte hareket ettikleri bir yer değildir. İnsanların bir konuşmayı dinlemek amacıyla bir araya geldikleri bir toplantı salonu, çevreci bir eylem için bir araya geldikleri ormanlık bir yer “birleşimsel” görüşe örnektir. (Benhabib, 1996: 241).

Kamusal alanı beş farklı boyutta tanımlayan Rappa (2002:7)’ya göre ise kamusal alan, öncelikle insanların iletişiminin ve etkileşiminin fiziksel bir alanıdır. İnsan eylemlerinin oluşturduğu fiziksel olmayan metaforik bir alan olan kamusal alan, iki taraf arasındaki bilgi alışverişinin farklı biçimlerinin bulunduğu bir mekân ve ilişkilerin farklı eklemlenme biçimlerinin ve entelektüel ya da entelektüel olmayan tartışmaların meydana geldiği bir alandır. Son olarak, siyasi iktidarın ve sivil toplumun aktörlerinin planlanmış veya planlanmamış politikalarının ortaya çıktığı yerdir kamusal alan.

Buraya kadar bahsedilenlerden hareketle kamusal alan kavramını, demokratik bir ilke olarak halkın ortak meselelerini, eşit ve özgür katılımı (söz, irade ve eylemle) halletmeye çalıştığı yer olarak tanımlamak mümkündür. Buna göre de, bir toplumda var olan kamusal alanın genişliğini ve sınırlarını; düşünce, ifade, bilgiye erişme, tartışma, toplanma, örgütlenme ve tanınma gibi özgürlüklerinin gelişmişliği ve ayırt etmeksizin herkesi kapsayıcılığı belirler.

Geleneksel toplumlarda kamusal alanın çok sınırlı, özel alanın ise oldukça geniş olduğunu belirten Çaha, özel alanda aile, loncalar gibi ekonomik gruplar ve dini grupların birbirlerinden çok kalın duvarlarla ayrılmış olmakla birlikte, sosyal yaşamın eğitim ve ekonomi gibi çok geniş alanlarını kapsadığını belirtmektedir. Modern toplumlarda ise bu özel alanların kapsamı, alanı ve fonksiyonları daralırken, kamusal alan daha çok özel alanın çekildiği yerlerde etkin olmuştur (2003: 80). Bu noktada Osmanlı’da kamusal alanın varlığına ilişkin yapılan değerlendirmelere genel hatlarıyla yer vermek, çalışmanın özü itibarıyla daha faydalı olacaktır.

Siyasi iktidarın dışındaki bir alanda kendi kendisini örgütleyen, bireylerin özgür iradeleriyle oluşturdukları etkili katılım biçimlerinin kitlesel alanda yoğunlaştırıldığı süreçte ortaya çıkan sivil toplum, aslında baskıcı devleti sınırlandıran ve denetim altına alan etkin bir sosyal güçtür. Oysa Osmanlı Devleti, bilindiği üzere merkezîyetçi bir devlet ruhuna sahipti. Nitekim devletin bekasını sağlamaya dayanan bu anlayışta, hanedan mensuplarının feda edilmesinde bile bir sakınca görülmemiştir. Bu nedenle devlete muhalif en küçük yapılanmalar şiddetle cezalandırılmıştır (Ocak, 1998: 104).

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa düşünürlerinin “sivil” köklü ifadeler (sivil hürriyetler gibi) kullanmaya başladıklarını görüyoruz. Bu ifadeler *Standestaat* zamanında elde edilen hürriyetlerin daha genel bir plana intikal ettirilerek kamu hayatının gerekli bir özelliği olarak göstermenin aldığı yeni bir biçimdi. Bugün ise sivil toplum, teorilerde bir medeniyet aşaması olarak ele alınmaktadır. Toplumun vurgulanan özelliği de “siyasi”nin sultasından kurtulabilmiş ilk toplumsal sistem oluşudur. Sivil Batı’nın bütün “hürriyet” anlayışında, “siyasi güçlerin sultasından kurtulma”, bu kökeni dolayısıyla önemli bir yer kapsar. Genç Osmanlı İmparatorluğu ve devrimiz Türkiye’yle bir karşılaştırma yaparsak, bu “kurtulma” fikrinin bizde hiçbir zaman Batı’da olduğu kadar derin köklere sahip olmadığını görürüz. Çünkü ne Osmanlı İmparatorluğu’nda ne de Cumhuriyet Türkiye’sinde şehirlerin özellikleri Batı’da olduğu gibi gelişmemiştir (Özüerman, 1998: 13-15).

Avrupa’da ise özerk kentler hem sermaye birikimini kolaylaştırıcı hem de hukukun üstünlüğü fikrinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Bu anlamda sivil toplumun oluşmasında önemli rol oynayan özerk kentler, Osmanlı toplumunda oluşamamıştır (Kılıçbay, 1992: 27). Dolayısıyla Osmanlı siyasal sınırları içinde burjuvazi denilen bir sınıf da doğmamıştır. Bunun neden olduğu önemli bir yapısal farka işaret eden Mardin’e göre burjuvazinin gelişmemesi, devletten bağımsız bir ekonomik girişimci kesiminin Batı’da olduğu kadar belirginleşmemesine neden olmuştur. Böyle bir yapısal özellik; fikir kulüpleri, dernekler ve günlük yazılı basın da gelişmemesi şeklinde kendini açığa vurmuştur. Böylece Avrupa’da olduğu gibi hem ekonomi hem de sosyal yaşamı kapsayan bir kamusal alan Osmanlı’da oluşamamıştır. Böyle olunca Osmanlı toplumunda Batı anlamında bir kamuoyu bulmak da mümkün değildir. Nitekim Osmanlı kamuoyu daha çok karalama ve çeşitli spekülasyon haberlerin toplum içinde yayılması şeklinde kendini açığa vurmaktaydı (Mardin, 1987: 13).

Osmanlı toplumunda modern anlamda bir burjuvazinin ilk izlerine ise 1838’de Avrupa devletleriyle imzalanan ticaret sözleşmeleri sonucu ortaya çıkan sosyal-ekonomik durumda rastlamaktayız. Osmanlı ekonomisini liberalleştiren bu antlaşmalar özellikle Hıristiyan azınlıkların ticari yaşama egemen olmalarını sağlamıştır. Bunun yanında eski toprak rejiminden vazgeçilerek bu toprakların eşrafa satılmasıyla, Batı ile çıkar ortaklığı bulunan yeni bir toplumsal sınıf ortaya çıkmıştır. Bu yöndeki gelişmeler millet sisteminin de etkisiyle azınlık cemaatlerini güçlendirecek ve hatta ülke yönetimini etkileyecek derecede kuvvetlendirecek sonuçlar doğurmaya başlamıştır (Yücekök, 1998: 21).

Bu nedenledir ki, Türkiye’nin demokratikleşme serüveninde tarihi geçmiş ile hesaplaşma aşamasının düğüm noktalarından biri de sivil toplum sorunudur. Şüphesiz yenileşme süreci boyunca çağdaş, uygar bir sivil toplum ortamına ulaşabilmek ölümsüz bir özlemdir. Oysa çözümleyici nitelikteki dengeler yalnız düşünceler ve özelemlerle gerçekleştirilemezler. Tasarımları gerçekleştirebilmenin ilk koşulu, sivil topluma özgü toplumsal örgütlenme ve kurumsallaşmanın da yeni yapının gerçek dinamiklerinin birer yansıması biçiminde kendi organik karşılıklarını bulabilmiş olmasıdır (Gevgilili, 1990: 113) Dolayısıyla Türkiye’de çağdaş sivil toplum yapısı arayışlarında önemli bir düşünsel dönüşüm, 1910’lu yıllarda gerçekleşmiştir. Özellikle basın ve bilim çevrelerinde toplumun geçirdiği bunalımlar ile ekonomik yapı ve dışa bağımlılıklar arasındaki ilişkiler, bu dönemde oldukça yoğun tartışılmıştır (Gevgilili, 1990: 93-94).

Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısı göz önüne alındığında bir sivil toplumdaki söz edilemeyeceği sorusuna öğretide Mardin hem “evet” hem de “hayır” diye karşılık vermektedir. Mardin, birçok Batılı düşünürün Osmanlı Devleti’ni doğu despotizmi olarak nitelendirmelerine ilişkin vurgulardan hareketle konuyu aydınlatmaya çalışmaktadır. Buna göre Batılı yazarlar, Osmanlı hukuk sisteminde şeriata göre garantilenen özel mülkiyeti görmezlikten gelmişlerdir. Mardin, yüksek devlet görevlileri dışında kalan halk kesiminin özel yaşamına merkezi otoritenin müdahale etmediğine dikkat çekmektedir. Yazara göre yüksek görevliler dışında kalan teba için mülkiyet ve diğer haklara dokunulmaması Osmanlı Devleti’ni tam bir despotizm olarak nitelendirmeye engeldir. Osmanlı İmparatorluğu’nda bir “Kamuya açık alan” (public sphere) gene de Tanzimat reformlarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Mardin, 1994: 29-31).

Bu nedenle Tanzimat’ın siyasal ve toplumsal tarihimiz açısından anlamı sadece hukuk, siyasal sistemimiz ile hak ve özgürlüklerin teminat altına alınmaya başlaması değildir. Tanzimatla birlikte geleneksel siyasal sistemde önemli reformlar yanında, ticaret ve kent yaşamında da bir canlılık başlamıştır. Yaygınlık kazanan gazetelerle Osmanlı toplumunda özellikle İstanbul’da bir kamuoyunun oluştuğu, hatta kamusal alanın doğduğu gözlemlenmektedir. Tanzimat sonrası modern anlamda ilk sivil toplum kuruluşu ise 1856’da kurulan “Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane”dir. Masonlardan oluşan söz konusu dernek giriştiği etkinlikler, derneğin ilkelerinin bir tüzükte yer alması nedeniyle modern anlamda bir sivil toplum kurumu olarak nitelendirilmiştir. Tanzimat sonrası ortaya çıkan sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkmasında ise aydınlar ve yüksek bürokratlar önemli rol oynamıştır (Alkan, 1998: 85).

Tanzimat’la başlayan reformist hareketlerde kadınlara da yönelik birtakım atılımlar olmuştur. Örn. Arazi Kanunu’yla kız evlatlara da mirasın yolu açılmıştır. Eğitimde bir dizi yenilik yapılmış, kız öğretmen okulları açılmıştır. Kadın haklarını savunan yayımlar başlamıştır. Örneğin *Terakki*’de, Batı’daki feminist hareketler hakkında sıkça bilgi verilmiş ve İngiliz kadınları örnek gösterilerek, Osmanlı kadınının da dikkatleri bu kadınlara ve hareketlere çekilmiştir (Altındal, 2004: 96-97).

Diğer taraftan I. Meşrutiyet hareketinin daha önceki ıslahat girişimlerinden radikal bazı özelliklerle ayrıldığını söylemek de çok yanlış değildir. Nitekim 1876 yılında rejime karşı ilk kez demokratik özelemler taşıyan bir kitle tabanı oluşmuştu. Mithat Paşa’nın liderliğinde temsil edilen bu güçler arasında işçiler ve köylüler yoktu. Fakat o dönemin tüm devrimci hareketlerine hayat veren öğrenciler, memurlar, genç subaylar, Ermeni ve Rum aydınlar vardı. İstanbul’da esen ve Yeni Osmanlıları, “softa”ları ve gayrimüslimleri bir araya getiren bu demokratik rüzgar, Avrupa’da Türkler hakkında en kuşkucu çevreleri bile şaşırtmıştı. Olup bitenler inanılır gibi değildi. Bir araya gelmesi olanaksız sanılan güçler birleşmiş ve önce hükümeti, sonra da sultanı iktidardan etmişti (Timur, 2000).

Fakat tarihimizde çoğulcu siyasal yaşamın başlangıcını II. Meşrutiyet simgelemektedir. II. Meşrutiyeti biçimlendiren felsefi bir birikimden söz etmek gerekiyorsa bu birikim şüphesiz Jön Türk düşüncesidir. Nitekim siyasal ve toplumsal örgütlenme konusunda, Jön Türklerin düşüncelerine egemen olan unsurlar arasında

ilk sırada pozitivist bir akılcılık gelmektedir³. Onu, anayasal meşruiyet ve halkçılık izlemektedir (Baydur, 1997: 197). Jön Türkler, kurdukları dernekler aracılığı ile taşıdıkları fikirleri kitlelere ileten bir siyasal baskı grubu olarak da etkinliklerini duyurmuşlardır. Böylece Osmanlı tarihinde ilk kez aşağıdan yukarıya bir hareketin temsilcisi olmuşlardır (Tunaya, 1966: 78). Kongar'a göre de 1865'de kurulan "Yeni Osmanlılar" siyasal parti olarak nitelenebilecek ilk siyasal oluşumdur (1976: 134).

II. Meşrutiyet döneminde derneklere devlet yardımı da başlatılmıştır. Ancak bu durum, devletin günümüz anlamında sivil toplum kuruluşları aracılığıyla sivil topluma egemen olmaya yöneldiği anlamına da gelmektedir. Yine bu durum, siyasal iktidarın sivil toplum kuruluşlarını özellikle dernekleri denetim altına alma gibi bir amacını da sergilemektedir. Nitekim İttihat ve Terakki yönetimi, sivil toplum kuruluşlarının önemini kendisi açısından yeterince kavrayarak kendisine bağlı gençliğe dönük "Osmanlı Genç Dernekleri" ve "Güç Dernekleri" adı altında paramiliter örgütlenmeleri organize etmişken; kendi etkinliğini sınırlayacak veya izlediği politikalara engel olabilecek sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini de engellemiştir. Ayrıca söz konusu dönemde sivil toplum kuruluşlarına katılımda aydın ve bürokratlar ağırlıklı iken, esnaf ve işçi örgütlerinin son derece zayıf olduğu dikkati çekmektedir (Alkan, 1998: 108-109).

Kısacası II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı toplumunda o güne kadar görülmemiş bir özgürlük ve hareketlenme havası estiğini belirten Tunaya (1996: 76), ilanın ardından düzenlenen gösterilerin ve yayın hayatında o güne kadar görülmemiş bir canlılığın yaşanmasının bunun en açık göstergesi olduğunu söylemektedir. Öyle ki, aydınlar bir araya gelerek belli yayın organlarında birleşmişler ve altı yüzyıllık ömrünün en kritik dönemlerini yaşayan İmparatorluğun yıkılmasını engelleyebilmek için çareler aramışlardır. Bu çare arayışları, Osmanlı Türk entelektüel yaşamına ilk kez Batılı düşünce akımlarının girmesine de yol açmıştır. Böylece belli düşünce akımları çevresinde toplananlar, ülkedeki siyasî gelişmelere karşı tavır almışlar, olayları yorumlamak, açıklamak ve hatta yönlendirmek istemişlerdir. İktidar karşısında bir güç olarak beliren bu çevreler, yayın organları vasıtasıyla sosyal hayata etki etmiş, kamuoyunu yapıcı, yönlendirici ve harekete geçirici bir rol oynamışlardır.

Milli Mücadelede Kadın Aktörler

Milli Mücadele döneminde kadınların kamusal alanda ortaya koydukları çalışmalara geçmeden önce, Osmanlı'da kadının özel alandan kamusal alana geçişine temel teşkil eden önemli tarihi olaylara genel hatlarıyla değinmekte fayda vardır.

Kadınlar ve aydınlar Osmanlı modernleşmesinin en dinamik iki aktörü olarak İkinci Meşrutiyet döneminde çok sayıda değişik yayınlarla, derneklerle, siyasal partilerle ve söylemlerle kamusal yaşamı farklı ve renkli bir alan haline getirmişlerdir. 19. yüzyıl boyunca gelişen modernizasyon süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nda kamusal alanın yapısal dönüşümünü ve sivil toplumun zenginleşmesini gündeme getirmiştir. Farklı toplumsal kesimler ve farklı cemaatler çeşitli alanlarda zengin bir faaliyet içerisinde bulunmuşlardır.

³ Kadın konusuna ağırlık veren Jön Türkler, kadın konusunu memleketin ekonomik ve kültürel sorunu olarak kabul etmişlerdir (Çaha, 1996: 92).

Osmanlı yönetici sınıfı son yüzyılda çok partili sistemi de içeren anayasal bir sistem kurmayı başarmış, bu sistem sayesinde liberalizm, İslamcılık, sosyalizm, milliyetçilik, batıcılık gibi düşünce akımlarını barındıran zengin bir siyasi ortam yaratılmıştır (İnsel, 1995: 19-38). Bunun sonucunda geleneksel ve modern sivil toplum unsurlarının içinde yer aldığı, “çoğulcu kamusal alan” meydana gelmiştir.

Batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde etkisi ise Tanzimat’ın ilanı ile birlikte giderek artmıştır. Zira bu dönemde sosyal ve siyasi hayatta yenileme hareketleri hızlanmıştı. Kabul edilen kanunlar ve yapılan düzenlemelerle devletin kurtarılması, Osmanlı toplumunun Batılılaştırılması amaçlanmıştır. Öyle ki Tanzimat sonrası devam eden ıslahatlarla Osmanlı toplumu gittikçe Batı’ya yakınlaşmaya ve değişmeye başlamıştır. Daha önce tartışılmayan birçok konuda idari, siyasi, ekonomik çeşitli düzenlemelere gidilmiştir. Bu değişiklikler Türk kadını açısından da bazı yenilikler getirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kadınların durumlarının düzeltilmesi istekleri gündeme gelmiştir (Kaplan, 1998: 7).

II. Meşrutiyet döneminde ise tartışmaya açılan alanlardan en önemlisi yine kadının statüsü ve aile kurumu olmuştur. Kadınların hayatında önemli değişiklikler meydana getiren çağdaş bakış açısıyla eskiden kamusal alanda yer almayan kadınlar, savaşın getirdiği zorunluluklar yüzünden de iş hayatına girmiştir. Savaş koşulları kadınların ister istemez fabrikalarda, dairelerde, sokakta, tarlada çalışmalarını zorunlu kılmıştır. Bütün bu uygulamaları bizzat teşvik eden İttihat ve Terakki, ordunun himayesi altında Kadınları Çalıştırma Cemiyeti dahi kurmuştur. Cemiyet, ordu için üniformalar, çamaşır, kum torbaları gibi dikim işini yürütmüştür (Çakır, 1996: 50-51).

Kadınlar tıpkı Batı’da olduğu gibi ilk kez yardım derneklerinde bir araya gelerek örgütlenmişler ve böylece kamusal alanın evrilmesine vesile olmuşlardır⁴. Kadınların toplumsal yaşama katılmaları, onların düşün alanında da faaliyet göstermelerine yol açmış, dernekler ve dergiler yoluyla örgütlü bir kadın hareketi başlatılmıştır. Kadın dernekleri, amaçlarını benimsetmek, kitlelere yaymak için yayın ve konferanslar gibi araçlara başvurmuşlardır. Bunun yanı sıra eğitim temelli kadın dernekleri de faaliyet göstermiştir. II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra, “Şefkat Cemiyeti Hayriyesi” gibi Selanik’te kurulmuş olan “Cemiyet-i Hayriyeyi Nisvan”, okullar açmayı, yetim ve yoksul kız öğrencilere yardımı programına almıştır. Eğitim sorunu ile ilgilenen dernekler yanında, özellikle kimsesiz kadınlara meslek öğretmek, mesleki uygulamasını sağlayan, bu amaçla dikiş evleri, fabrikalar açan dernekler de kurulmuştur. Böylelikle kadının geçim sorunu da çözülmüştür. Bu tür dernekler, İstanbul’da ve Anadolu’nun çeşitli yerlerinde faaliyet göstermişlerdir. Kadın dernekleri arasında kültür ağırlıklı olanlar da vardır. Örneğin; “Teal-i Nisvan Cemiyeti”, Halide Edip ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. Derneğe üye olmak için Türkçeyi iyi okuyup yazmak ve İngilizce derslerine devam etmek gerekmektedir. Cemiyetin amacı, ulusal geleneklerden vazgeçmeden, kadınları irfanen yükseltmektir. Siyasi partilerin de kadın dernekleri bulunmaktaydı. Örneğin, İttihat ve

4 Kadınların daha sonraki halk mücadelelerinde ve sorunların çözümünde kazanılan deneyimle önemli işlevler gören bu derneklerden önemlileri: Şevkat-i Nisvan (1898), Osmanlı kadınları Şefkat Cemiyeti Hayriyesi (1908) dir. Özellikle Balkan ve I. Dünya Savaşı zamanında bu derneklerin sayısı artmıştır (Topkapı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi, Kadıköy Fukarasever Hanımlar Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Müslüman kadınlar Birliği (Çakır, 1996).

Terakki Cemiyeti, kendi ideolojisi doğrultusunda kadın şubeleri ve dernekleri açmış, konferanslar düzenlemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyetinin kadınlara yönelik olarak kurduğu “İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi”, “Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti”, “Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti” gibi dernekler dışında Türk Ocakları, düzenledikleri konferanslarla kadınlara seslenmeye çalışmıştır. II. Meşrutiyet dönemi kadın dernekleri içinde feminist olarak nitelenebilecek tek dernek ise, Kadınlar Dünyası adlı yayın organı olan Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyetidir. Mezhep ayrımı gözetmeksizin her Osmanlı kadınının asli, isteyen ecnebi kadını da yardımcı üye olarak kabul etmektedir. Dernek, Kadının Dünyası dergisiyle kendini kamuoyuna duyurarak, harekete destek veren kadınların sözcülüğünü üstlenmiştir (Çakır, s 43-57)⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında yaşanan bu değişiklikler, elbette kadınların gündelik hayatını da etkilemiştir. Zira kadınlar daha çok eğitimden yararlanmaya, kitap okumaya, yabancı dil öğrenmeye, Avrupa modasına göre kılık ve kıyafetlerini düzenlemeye ve daha rahat hareket etmeye başlamışlardır. Avrupai kıyafetler giyerek ev dışında dolaşmaya, çarşıya ve gezmeye yeni kıyafetleriyle gitmeye başlamışlardır. Bu arada dönemin gazete ve dergilerinde yer alan yazılarda tesettür ve tesettürün ne şekilde uygulanacağı hakkında da tartışmalar başlamıştı (Akşin, 1987: 95).

Sosyal ve ekonomik faaliyetlerin arttığı bu dönemde çeşitli teşkilatlara, toplantılara katılan kadınlar, iş hayatında yapılan grevlerde de önemli roller oynamışlardır. Bu dönem kadın hareketlerinin bir başka özelliği de kadınların siyasetle uğraşmasıdır. Kadınlar küçük kitleler halinde siyaset alanında görülmeye başlamış ve çeşitli etkinliklere katılmışlardır. Kadınların siyasi etkinliklere katılmaları daha çok eşlerinin, baba ve kardeşlerinin mektuplarını taşımak ve saklamak şeklinde gerçekleşmiştir. İmparatorluğun birçok yerinde kadınlar Meşrutiyet hareketlerine yabancı kalmamış, hürriyetin ilan edilmesi faaliyetlerine fedakârlıkla iştirak etmişlerdir. Jöntürk ve İttihat ve Terakki Cemiyetleri'nde faaliyet gösteren kadınlar, cemiyet üyelerinin yakalanması, takibi ve evlerin aranması sırasında yasak olan belgeleri, mektupları, aranan kişileri saklamış, haber getirip götürme işlerinde kullanılmışlardır (Kaplan, 1998: 33-35).

Osmanlı'yı değiştirmek ve Batılılaştırmak için hareket geçen çevrelerce “Müslüman kadının geri kalmışlığın simgesi haline geldiği savunulmuş ve Batı'da Avrupalı kadınlara tanınan hakların Müslüman kadınlara da tanınması gerektiği” ileri sürülmüştür. “Toplumunu değiştirme, kadını değiştirmekle mümkündür. Kadının toplumdaki eğiticiliği ve çocuk yetiştirmesi göz önüne alınacak olunursa, kadınlara verilecek hakların önemi daha iyi anlaşılır” diyen baticılar, kadına ve toplumu değiştirmeyi amaçlayan çalışmalar yapmışlardır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yayınlanan gazete, dergi ve edebi eserlerde batılılaşma hareketleri teşvik edilmiştir. Bu dönemin yayınlarında kadınlarla ve kadın haklarıyla ilgili yazılar yer alırken, batılı kadınların sahip oldukları hakların topluma tanıtılması da amaçlanmıştır. Bu dönem kadın meselesiyle ilgilenen gazete ve dergiler şunlardır: Terakki (1868), Muhadderat (1868), Vakıf Yahut Mürebbi-i Muhadderat (1875), Şükûfezâr (1886), Mürüvvet (1885-86), Parça Bohçası (1887-1888), Hanımlara Mahsus Gazete (1893-1907), Demet (1908), Kadın (1908-1910), Mehasin (1908), Kadın

⁵ 1860'lardan itibaren özellikle İstanbul'da azınlıkların kurdukları eğitim ve yardımlaşma dernekleri ortaya çıkmıştır. Yine ilk kadın dernekleri de azınlıklarca bu dönemde kurulmaya başlamıştır. (Alkan, 1998: 87-88).

(1911-1912), Kadınlar Dünyası (1913-1921), Hanımlar Alemi (1913-1918), Kadın Alemi (1914-1915), Bilgi Yurdu Işığı (1916), Genç Kadın (1918-1919), Türk Kadını Dergisi (1918). Bu yayınlarda kadının toplumdaki yeri ve önemi, kadının eğitilmesi, çalışması, sosyal hayata katılması, sağlığı, annelik, edebiyat, moda, ekonomi, siyaset gibi konular üzerinde durulmuş ve batılılaşma ve kadını değiştirme fikri işlenmiştir (Kurnaz, 2011: 85-94 ; Kaplan, 1998: 7-16).

Tarihimizde 1918 yılı, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik taraf olarak, Mondros mütarekesini imza ettiği tarihtir. İmparatorluğun Asya'daki (Arabistan, Suriye, Lübnan, Irak) toprakları üzerindeki egemenliği sona ermiş, 1920'de Sevr'de imza edilen sulh antlaşması ile de bütün Türkiye'nin parçalanmasını son Osmanlı hükümeti kabul etmiştir. Memleketin her tarafı işgal edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. İstanbul'da Padişah ve Hükümeti, bu şartlara tam boyun eğme durumunda iken, Türk milleti bunu kabul etmeyerek yer yer örgütlenmiş ve bölgesel kurtuluş çarelerine başvurmuşlardır (Afetinan, 1982: 102).

Kurtuluş Savaşı dönemine kadar gelinen süreçte kadınların kamusal alandaki görünürlükleri; Kurtuluş Savaşı döneminde ise Milli Mücadeleye olan katkıları bağlamında önem arz etmektedir. Nitekim söz konusu dönemde kadınların bizzat faaliyet gösterdikleri alanları şu şekilde sıralayabiliriz: (Kaplan, 1996, 69-70)

- İşgalleri protesto etmek için düzenlenen mitinglere katılmak
- Cemiyetler kurmak
- Cepheye silah taşımak
- Cephane imalathanelerinde, amele taburlarında çalışmak
- Ordunun, askerlerin giyecek ve yiyecek ihtiyacını karşılamak
- Yardım toplamak
- Göçmenlere ve kimsesizlere yardım etmek
- İşgalleri protesto eden mektup ve telgraflar göndermek
- Silahlı mücadeleye katılmak

Bu dönem kadınlarının kurduğu cemiyetleri ise kuruluş amaçları ve faaliyetlerine bakarak da şöyle sıralayabiliriz:

- Mandaterlik Yanlısı Kadın Cemiyetleri
- Ayrılkıç Faaliyetlerde Bulunan Azınlık Kadın Cemiyetleri
- Yardım ve Kültür Cemiyetleri
- Milli Mücadeleyi Destekleyen Cemiyetler

Özellikle de Milli Mücadele döneminde kurulan ve mücadeleyi destekleyen kadın cemiyetleri arasında en önemli cemiyet, Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan

Cemiyeti'dir⁶. Milliyetçi çalışmalarıyla oldukça takdir toplayan bu cemiyet, cephe gerisinde aktif faaliyetlerde bulunmuş, Anadolu'nun birçok yerinde şubeler açmıştır. Cemiyetin kuruluş amaçları arasında "Milli Mücadele'ye her türlü konuda, cephe ve cephe gerisinde yardımcı olmak, işgaller sonunda ortaya çıkan muhacirlere, kimsesizlere ve şehit ailelerine yardım ederek bağış kampanyaları açmak, Müslüman ülke kadınları ile ilişkiler kurup, işbirliği sağlamak" da yer alıyordu (Kaplan, 1996: 79).

Afetinan'da (1982: 102-103) o dönem Türk kadınının kamusal alanda yürüttüğü faaliyetleri şöyle sıralamaktadır:

- İstanbul'da ve diğer vilayetlerde aydın Türk kadınlarının çalışmaları ile, düşman işgaline karşı direnmek için, erkeklerle beraber hareket etmeleri, ayrıca dernekler kurmaları ve mitingler tertip etmeleri
- Aynı yıllarda İstanbul Üniversitesine kız öğrencilerin erkeklerle beraber okuyabileceğinin karar olarak alınması
- I. Dünya Savaşı'nda askerde bulunan erkeklerin yerine dış iş hayatında memuriyetlere girmeleri
- Hayır derneklerinde ve Kızılay örgütünde çalışmaları
- Anadolu'nun diğer büyük ve küçük şehirlerinde kız okullarının çoğalması ile kadın öğretmenlerin artması
- İç savaşlarda kurtuluş hareketine girişen Anadolu'da ise kadınların vatanın savunmasına katılması
- Belirli bir öğretim devresini bitiren kızların çeşitli mesleklerde yetişme gayretleri ve uğraşmaları

15 Mayıs 1919 İzmir'in işgaliyle birlikte giderek artan baskı ve olaylar, yurdun dört bir yanında protesto mitingleri ile hızla halka duyurulmaya başlanmıştı. Bu mitinglerde direniş çağrıları yapılarak, işgalcilerin yaptığı mezalim kınanmıştı. Halk, İtilaf devletleri'ne karşı milli ve medeni cesaretle mücadele etmeye, birlik ve beraberlik içinde olmaya, uyanıklığa, ellerinden gelen her şeyi vatan için yapmaya, fedakâr olmaya davet edilmişti. Düzenlenen mitinglere işgalleri protesto için katılan kadınlar, tepkilerini gruplar halinde toplanıp, alınan kararlara katılarak ortaya koymuşlardır (Kaplan, 1998: 71). Başta Asri Kadınlar Cemiyeti, Türk Ocakları gibi cemiyetler olmak üzere, birçok cemiyet tarafından düzenlenen mitinglerde işgal kuvvetleri protesto edilmiştir. Özellikle İzmir'in işgal edileceğinin duyulması üzerine bütün ülke milli bir matem içerisinde kalmıştı. Avrupa Devletleri'nin işgali desteklemesi halk üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştı. 19 Mart 1919 tarihinde İnas Darülfünun Asri Kadınlar Cemiyet üyeleri, Fatih türbesinde toplanarak işgal kuvvetlerini protesto etmişlerdir (Afetinan, 1982: 108). Ayrıca İzmir'in işgalinden iki gün sonra İstanbul'da Üsküdar Kız Koleji'nde bir protesto toplantısı daha düzenlenmiştir. Burada toplanan kadınlar ve konuşmacılar meydana gelen olayları şiddetle protesto etmişlerdir. Halide Edip, toplantıda yaptığı konuşmada baskıları ve işgali kınamıştır. 18 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul Darülfünunu'nda da dersler boykot edilerek, öğretmen ve öğrencilerin yaptığı bir toplantı düzenlenmiştir (Kaplan, 1998: 71-72).

6 Bu konunun ayrıntılı ve cemiyetin ve şubelerinin faaliyetleri için bkz. Leyla Kaplan (1998). Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi; Aysun Mısıroğlu (1976). Kuva-yı Milliyenin Kadın Kahramanları, İstanbul: Sebil Yayınevi.

18 Mayıs 1919'da İstanbul Dârülfünûnu'nda yapılan toplantıda, Kız Üniversitesi adına konuşan kadın temsilci, *"Biz de sizin kadar, belki daha çok üzüntülüüz. Teşebbüslerinize en kavi imanla iştirak ediyoruz"* demiş ve hissiyatını şu mısra ile dile getirmiştir: *"Kim demiş bir kadın küçük şeydir Bir kadın belki en büyük şeydir"* (Arıburnu, 1975: 5-10) diyerek, kadının toplumsal hayatın her alanında var olduğunu ve olacağını vurguladığını görmekteyiz.

Bu toplantılarda dört büyük mitingin kararı da alınmıştır. Fatih, Kadıköy, Üsküdar ve Sultanahmet. İstanbul mitinglerinin ilki 19 Mayıs 1919 Fatih mitingidir. Bu mitinge katılan kadınların çokluğu ve kadın konuşmacıların halkı heyecanlandıran konuşmaları dikkat çekicidir. Bu mitinge ise Halide Edip'in konuşması damga vurmuştur

Müslümanlar, Türkler, Türk ve Müslüman bugün en kara gününü yaşıyor. Gece, karanlık bir gece...Fakat insanın hayatında sabahı olmayan gece yoktur. Yarın bu korkunç geceyi yırtıp mutlu bir sabah yaratacağız...Hanımlar, Efendiler...Buradaki Türk, Müslüman dünyasının kalbidir. Kadınlar, silahsız ve zayıf, fakat kalbi gayet metindir. Bütün İslam dünyası kardeşimizdir. Bundan dönen Türk kadını değildir. Yaşasın Milletimiz..." (Gül, 1996: 48; Kaplan, 1998: 73).

Halide Edip yaptığı bu konuşmayla, hem halkı coşturmuş ve birlik ve beraberlik yolunda büyük bir kamuoyu oluşturmuş hem de Türk kadınının mücadelede bir fiil yer aldığının altını çizmiştir.

20 Mayıs 1919 Üsküdar mitinginde söz alan Naciye Hanım ise *"Düşününüz, siz bu savaşta yalnız değilsiniz, arkanızda yanık bağırlarıyla, yaşlı gözleriyle koşan kadınlarınız, kardeşleriniz, evlatlarınız var"* diyerek, erkekleri cihada teşvik etmiştir (Mısıroğlu, 1976: 52).

13 Ocak 1920'de İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'nda 150 bin kişinin katıldığı büyük bir miting yapılmıştır. Yine kadın-erkek katılımı ile yapılan bu mitingde konuşan Muallimler Cemiyeti Başkanı Nakiye (Elgün) Hanım;

Ey Elislâm, ihtiyar, kadın-erkek ve çocuklar" diye başladığı konuşmasında, "Efendiler, size bir memleketin bir kadını olarak hitap ediyorum. Fatih'in, Selim'in, Süleyman'ın mezarını ve ecdadının abidelerini bırakıp gidecek içimizde bir erkek var mıdır. Ben tasavvur etmiyorum. Çıkmayacaksınız, bırakmayacaksınız. Biz de daima sizinle beraber olacağız, yanınızdan ayrılmayacağız" (Gül, 1996: 55-56)

şeklinde konuşmuştur. Buradan da Türk kadınının söz konusu mücadeledeki yerinin erkeklerle bir olduğuna yaptığı vurgudan hareketle, bundan sonra Türk kadınının erkeğiyle ya da erkeksiz kamusal alanın her köşesinde aktif bir birey olacağını da işareti olarak okumasını yapmak mümkündür.

İstanbul mitingleri, kadın-erkek büyük katılımlarla çok etkili olmuş ve önemli ölçüde halkı heyecanlandırmış, cesaretlendirmiş ve Kurtuluş Savaşı'na giden yolda gerekli kamuoyunu oluşturmuştur. O nedenle işgalcilerin baskıları ile İstanbul'da toplantı ve mitingler yasaklanmıştır. Bundan sonra ise mitingler Anadolu'ya kaymıştır. 29 Mayıs 1919'da Atatürk, Havza'dan mitinglerin yapılmasını, işgallerin protesto edilmesini ve bu yolla kamuoyu oluşturulmasını istemiştir. 30 Mayıs'ta Havza'da kadın-erkek katılımı ile bir miting yapılmıştır. Bu dönemde Anadolu'da, İzmir ve İstanbul'un işgallerini içine alan yaklaşık 1 yıllık sürede 150'nin üstünde mitingin yapıldığını görmekteyiz. Bu mitinglere kadınların katkıları ise çok büyük olmuştur (Gül, 1996: 51-52). İzmir'in işgali sonrası

başlayan mitinglerden sadece kadınların düzenlediği ilk kadın mitingi ise Kastamonu'da yapılmıştır. Zekiye Hanım başkanlığında bir komite tertip edilmiş ve 10 Aralık 1919'da miting organize etmişlerdir. Söz konusu mitingde alınan kararlar gereğince; Padişaha, Sadrazama, ABD ve Fransa Cumhurbaşkanlarının eşlerine, İngiltere ve İtalya kraliçelerine ve Hindistan İmparatoriçesi'ne telgraflar çekilmiştir (Eski, 1996: 39-40)

Milli Mücadele döneminde yapılmış olan mitingler ve protestolarda Halide Edip'in rolü ve etkisi çok büyüktür. Nitekim Halide Edip, Milli Mücadele'yi tanıtarak, halkı cesaretlendiren eserler de kaleme almıştır. *Dağa Çıkan Kurt* (1922), *Ateşten Gömlek* (1922), *İzmir'den Bursa'ya* (1922) bu eserler arasındadır (Kurnaz, 1996: 65; 1997: 157) Yine Müfide Ferit'in Hakimiyet-i Milliye'de yazdığı yazılar da milletin mücadele azmini ayakta tutmaya yöneliktir (Kurnaz, 1997: 158).

Mitinglerde konuşan kadınların çoğu öğretmen ya da İnas Darülfünunu'nda okuyan öğrencilerdir. Bu da Meşrutiyet döneminde açılan kız okullarının, Milli Mücadele'ye milliyetçi, aydın bir kadın potansiyeli hazırladığını göstermektedir (Kurnaz, 1997: 156).

Son olarak Milli Mücadele'de Türk milleti için her türlü fedakârlığı gösteren Türk kadını, buraya kadar bahsedilen cephe gerisi faaliyetlerin dışında, fiili olarak cepheye de katılmıştır. Kara Fatma, Nene Hatun, Asker Saime, Kılavuz Hatice, Kara Fatma, Tayyar Rahime, Binbaşı Ayşe ve daha niceleri bu mücadelede sergiledikleri kahramanlıklarıyla adeta erkekleri aratmamış ve tarihimizde unutulmaz isimler olarak yer almış kadınlarımızdır⁷ (Mısıroğlu, 1976: 82-152; Tansel, 1988: 25-55).

Sonuç

Tarihi olayların ve gelişmelerin neticesinde Türk kadını da diğer milletlerin kadınlarında olduğu gibi gelişme seyrine uymuş ve kazandığı haklarını benimsemek ve kullanmak için her türlü mücadeleyi göstermiştir. Özellikle de II. Meşrutiyet devri, kadınların hayatı bakımından çok değişik safhalar göstermiştir. Bilhassa eğitim ve öğrenim gören kadınlar, erkek egemen toplumda kadının var olma mücadelesini açıkça göstermiştir. Bir taraftan meslek hayatına yönelmiş diğer taraftan da siyasi ve ekonomik konuların içinde yer almaya başlamıştır.

II. Meşrutiyet döneminden gelen Türk kadınlarının hareketli çalışmaları kendini İmparatorluğun yıkılış döneminde de göstermiştir. Nitekim 1919-1920 yıllarında Türkiye'de milli direniş hareketleri, kadınlar açısından tarihimizin en ilgi çekici olaylarını da meydana getirmiştir. Milli Mücadele döneminde tüm varlıklarını ortaya koyan kadınlar; kurdukları derneklerde, mitinglerde, basın ve yayın faaliyetlerinde, el emek işlerinde ve nihayetinde cephede gösterdikleri mücadeleyle hem kendi görünürlüklerini artırmışlar hem de vatanın kurtuluşunda aktif rol almışlardır. Özellikle de İzmir'in işgaliyle tüm Anadolu'ya yayılan mitinglerin örgütleyicileri arasında büyük ölçüde kadınlar yer almaktadır. Meydanlarda yaptıkları konuşmalarla halkı aydınlatıcı ve yüreklendirici etkilerde bulunan kadınlar, Kurtuluş Savaşı yönünde gereken kamuoyunun oluşmasında

⁷ Milli Mücadele'de büyük rol oynamış ve günümüze kadar efsaneleşerek gelmiş kadınlarımızın kahramanlıkları ve yaşamları için bkz. Mısıroğlu ve Fevziye Abdullah Tansel, *İstiklâl Harbi'nde Mücahit Kadınlarımız*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, S.21, 1998, Ankara.

da büyük katkıda bulunmuşlardır. Yine aynı şekilde kuruculuğunu da üstlendikleri cemiyetlerle de kitleleri hareket geçirecek olan ruhu vermeye çalışmışlardır. Özellikle de cemiyetler, kadınların örgütlü toplumun bir üyesi olma yolunda atılan en önemli adımlardandır. Zira Avrupa’da da kadınların kamusal alana el atmalarında ve görünürlük kazanmalarında tekeline aldıkları yardım cemiyetleri büyük rol oynamıştır.

İlgili bölümlerde de ayrıntılarıyla sunulduğu üzere kadının özelde de Türk kadının kamusal alanda mevcudiyeti çok önceleri başlamış ancak Kurtuluş Savaşı yıllarında, savaşın da getirdiği zorunluluklar neticesinde iyice artmıştır. Özellikle de insan onurunun ve özgürlüğünün bir anlatımı olarak Arendt’in de üzerinde en çok durduğu “eylemlilik”, Türk kadınının da kamusal alana yerleşmesinde etkili olmuştur. Böylece kadınlar, kamusal alanda gösterdikleri etkinliklerle hem kamusal alandan dışlanmalarına hem de kadına yönelik cinsiyetçi yaklaşımların önüne geçerek, toplumda birey olarak var olmanın da yolunu açmışlardır.

Kaynaklar

Afetinan, A. (1982). *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Akşin, S. (1987). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Alkan, M. Ö. (1998). “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945”, *Tanzimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar*, A. N. Yücekök, İ. Turan, M. Ö. Alkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yay. ss.45-75

Altındal, A. (2004). *Türkiye’de Kadın*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Arendt, H. (1994). *İnsanlık Durumu*, Çev. Bahadır S. Ş., İstanbul: İletişim Yayınları.

Arıburnu, K. (1975). *Milli Mücadele’de İstanbul Mitingleri*, Ankara: Yeni Matbaa.

Arslan, O. (2001). *Sivil Toplum ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

Baydur, M. (1997). “Demokrasi ve Modernleşme sürecinde, Devletin Sivil Toplumla Baskın Gelmesi ve Kemalizm”, *Yeni Türkiye Dergisi Sivil Toplum Özel Sayısı*, S 18, ss.195-203.

Benhabib, S. (1996. “Kamu Alanı Modelleri”, *Cogito*, Çev. D.Şahiner, S.8, ss.238-258.

Çaha, Ö. (1996). *Sivil Kadın: Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum*, Ankara: Vadi Yayınları.

Çaha, Ö. (2003). “Mahrem Kamusal Alan”, *Sivil Toplum Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, s. 79-88.

Çakır, S. (1996). *Osmanlı’da Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları.

Çetinkaya, Y. D. (2008). “1908 Devrimi’nde Kamusal Alan Ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38, ss.125-140

Doğan, İ. (2002). *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Eski, M. (1996). “İlk Kadın Mitingi”, *Kastamonu’da İlk Kadın Mitingi’nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 10-11 Aralık 1994 Kastamonu, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, ss.33-47.

Fraser, N. (2004). “Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı”, Ed. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayınları, ss.103-133.

Gevgilili, A. (1990). *Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Gül, Muhittin (1996). “Milli Mücadele Mitinglerinde Kadınlarımız”, *Kastamonu’da İlk Kadın Mitingi’nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 10-11 Aralık 1994 Kastamonu, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, ss. 47-59.

Habermas, J. (2004). “Kamusal Alan”, *Kamusal Alan*, Ed. Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayınları, ss.95-103.

Habermas, J. (1997). *Kamusallığın Yapısal Dönüşüm*, Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları.

İnsel, A. (1995). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim Yayınları.

Kaplan, L. (1996). “Milli Mücadele Dönemi Kadın Cemiyetleri”, *Kastamonu’da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, Kastamonu, 10-11 Aralık, Ankara, ss.69-129.

Kaplan, L. (1998). *Cemiyelerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Keane, J. (2002). *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Yedi Kıta Yayınları.

Kılıçbay, M. A. (1992). *Doğu’nun Devleti Batı’nın Cumhuriyeti*, Ankara: Gece Yayınları.

Kurnaz, Ş. (2011). *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ankara: Ötügen Yayınları.

Kurnaz, Ş. (1996). “Milli Mücadele Döneminde Cephe ve Basında Türk Kadını”, *Kastamonu’da İlk Kadın Mitingi’nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 10-11 Aralık 1994 Kastamonu, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, ss.59-69.

Kurnaz, Ş. (1997). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, İstanbul: MEB Yayınları.

Mardin, Ş. (1987). “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum”, *Defter*, Sayı 2, Aralık-Ocak, ss.7-16.

Mardin, Ş. (1994). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset (Makaleler /I)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mısıroğlu, A. (1976). *Kuva-yı Milliye'nin Kadın Kahramanları*, İstanbul: Sebil Yayınevi.

Nielsen, K. (1995). "Reconceptualization Civil Society for Now: Some Somewhat Gramscian Turnings", *Toward A Global Civil Society*, Ed. Michael Walzer, Berghahn Books, Oxford.

Ocak, A. Y. (1998). *Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları,

Özbek, M. (2004). "Kamusal Alanın Sınırları", *Kamusal Alan*, İstanbul: Hil Yayıncılık, ss.19-91.

Özüerman, T. (1998). *Türkiye'nin Batılılaşma ve Demokratikleşme Açmazı*, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

Rappa, A. L. (2002). "Modernity and the Politics of Public Space: An Introduction," *The European Journal of Social Sciences*, 15/1, ss.5-10.

Sennet, R. (2002). *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. S. Durak, A. Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Shils, E. (1991). "The Virtue of Civil Society", *Government and Opposition*, Vol. 26, No.1, Winter, ss.3-21.

Tansel, F. A. (1998). *İstiklâl Harbi'nde Mücâhit Kadınlarımız*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Timur, T. (2000). *Sürüden Ayrılanlar*, Ankara: İmge Kitabevi.

Tunaya, T. Z. (1996). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: Arba Yayınları.

Yücekök, N. (1998). "Türkiye'de Sivil Toplum Örgütleri Gelişiminin Toplumsal Aşamaları ve Süreci", *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, A. N. Yücekök, İ. Turan, M. Ö. Alkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yay. ss.13-45.